

Tagasi ajalukku

Ea Jansen

Alguseks

Brüggemanni–Unduski vaidlus Tuna veergudel oli rõõmustav sündmus, sest meie ajalookultuuri üks iseloomujooni on ju kahjuks mõttevahetusevaegus. Järgnevad read ongi kirja pandud selle nimel, et diskussioon jätkuks.

Esimene impulss mainitud vaidlust lugedes oli hüüda: tulgem konstruksioonide ja paradigmade maailmast korraks taas tagasi konkreetsesse ajalukku ja eestlaste **maa** tegeliku arengu juurde – nii palju, kui me oleme suutelised seda konkreetsetest allikmaterjalidest tuletatud faktide põhjal tunnetama! Aga ajaloolane ei peagi ju endas maha suruma tungi ja lootust püüda **Tõele** läheneda ega loobuma arutlemisest, kuidas **asi tegelikult oli** – *wie es eigentlich war*. Olen kaugel sellest, et kuidagi alahinnata metodoloogiliste otsingute vajadust, mis siin ja praegu peaks vist ennekõike tähendama pluralistliku lähenemisviisi juurdumist eesti ajalookirjutuses. Samuti mõistan ja hindan Jaan Unduski loomupärast püüdu vabandada stampidest. Ometi ei ole see omaette eesmärk ja mõttelendudelt on vaja ikka ja jälle tulla tagasi konkreetsesse andmestikku. Nii kotkaperspektiiv kui ka lähivaatlus kuuluvad ajalooteaduse normaalse arengu juurde. Ja veel on selliseks arenguks vaja pidevat dialoogi. See- ga siis mitte üksnes lihtsalt erinevaid vaatenurki esindavaid, vaid ka poleemilisi tekste. Jaan Unduski enda tekst on ses suhtes kahe- mõtteline: ta polemiseerib küll Brügge- manniga, kuid oma keskset probleemi, eestluse ja baltisaksluse vahetõrget ei seonda ta Eesti avalikkuses ja ajalookirjutuses faktiliselt muutunud lähenemisega baltisakslusele, mis

juba pea kogu uue iseseisvusaja on õhus olnud ja ka kirjapanijaid leidnud. Allakirjutanu on ammugi seisukohal: uurigem baltisakslust mitte ainult kui eestluse antipoodi, vaid kui üht omaette ja omanäolist etnilis-sotsiaalset kooslust, jälgides *sine ira et studio* tema suhteid teiste kooslustega samas Läänemere-äärses tõmbetuulises maanurgas!

Reinhard Wittram on juba ammu märkinud, et eestlastest–lätlastest põliselanike ja baltisakslaste ühine ajalugu on olnud nii võitlus kui ka – tema sõnadega – kooselu. Kooselu tähendab lugematute vastastikuste mõjutamis- te rida ja põimingut, ka kultuuriühtsust, sest 13. sajandi kolonisaatorite kristlik-euroopa- lik kirjakultuur mõjutas paratamatult põlisela- nike autohtoonset etnilist kultuuri. Tõsi küll, otse vallutusjärgsel ajal oli võõrus suur ja kul- tuuridialoog vaevalt võimalik. Kuid mida enam kasvas uusaja tulekuga kirjasõna tähtsus, seda enam kinnistus jätkuvas kooselus ka kultuuri- ühtsust. Olen juba kaua samal arvamisel nagu Jaan Undusk: 17. sajandist ja eriti valgustus- ajast peale edenev eesti kirjakultuur oli balti- saksa kultuurisüsteemi komponent: selle “mit- te-elitaarne osa”. Mis sest, et teiskeelne. Eest- lastele kui pea homogeenseks talurahvaseisu- seks surutud rahvastikurühmale oli määratud tema kitsa eluringi jaoks vajalik annus spetsii- filist rahvakirjandust saksa *Völksliteraturi* ees- kujudel, ja muidugi vajas ta ka kristlikku õpe- tust.

Ent ometi, kasvades saksa või saksakeelse kultuuri rüpes, väljus eesti kirjakultuur tollest terviklusest ja 19. sajandi teise poole jooksul sai temast uus ja iseseisev organism – eesti rah- vuskultuur. See uus kultuur tähistas ja ühtlasi “teenis” uut identiteeti – eestlaste rahvuslik- ku identiteeti. Ning on loomulik, et “vana” baltisaksa identiteet ja uus eesti identiteet põr- kasid oma eripära kaitsta ja arendada püüdes teravalt kokku. Iga identiteet määratleb end ikka teise taustal: et armastada “oma”, peab leiduma ka “võõras”. Niisuguseks “võõraks” muutus nüüd baltisakslus eestlase jaoks ja vas- tupidi. See oli uus tasand, kus Unduski järgi geopoliitiliselt tingitud üldist laadi ühtsuse reeglid enam ei kehtinud. Baltisakslaste kui koloniaalse vähemuse identiteeti ohustasid nii

põlisrahvaste ülekaal kui ka nivelleerimistendentsid metropoli – Venemaa – poolt; eestlaste rahvuslikku identiteeti ohustas baltisakslaste kultuuriline ja poliitiline eelispositsioon, aga muidugi ka – nagu baltisakslasigi – sulandamisohu “väljastpoolt” – idast. Kui Vene impeerium oluks küllalt tugev, kui tal jätkunuks rahvast siinsete alade koloniseerimiseks, kui Vene monarhe ja valitsusringkondi poleks tagasi hoidnud dünastiliselt määratletud riigi tavade tunnistada oma vasallide teatavat iseseisvust, poleks eestlastest, lätlastest ega baltisakslastest tarvitsenud midagi järele jääda rüütelkondade autonoomsusteadvusele vaatamata. Kuigi, jah, isegi paljude Venemaa sisealade väga ebasoodsates tingimustes elanud etniliste koosluste identiteedi väljakujunemist suutis tsaarirežiim siiski vaid pidurdada, mitte hävitada.

Vastuseisus nivelleerimistendentsidele idast peitub tõepoolest analoogia baltisaksa ja eesti identiteedi vahel, see tugineb aga mitte niivõrd mingile erilisele balti autonoomsusideele, kuivõrd nii looduses kui ka inimühiskonnas kehtivale üldisele seadusele, et mistahes struktuur püüab alal hoida ja edasi arendada oma individuaalsust, kaitstes oma eripära kõige selle vastu, mis väljastpoolt seda eripära ähvardab. See ongi ka poliitilise autonoomsusidee taga, ja püüdlemine autonoomsuse või suveräänsuse poole on universaalne, kõigile inimkooslustele omane, mitte vaid balti vaimust tingitud nähtus. Aga põhimine, mida tahan väita, on see, et sellise väga üldistest seadustest tuleneva analoogia põhjal ei saa teha järeldusi konkreetse ajaloolise situatsiooni ega nende poliitiliste struktuuride kohta ajas ja ruumis, mille abil üks või teine inimkooslus või identiteet püüab end kindlustada. Seetõttu on üsna riskantne sedastada geneetilist seost baltisakslaste ja eestlaste – oma grupihuvides ning eri ajastutel rajatud – poliitiliste struktuuride, samuti ideede ning taotluste vahel, millel need struktuurid põhinevad. Isegi siis, kui uskudagi ajatusse autonoomsusideesse kui spetsiifilisse Balti pärimusse (Tuna 2002, nr. 3. lk. 106), ei saa sellest tuletada järjepidevuse otsejoont Schirrenist Jakobsonini – või Pätsi, Speegi ja

Tõnissonini, ehkki toiming võib just oma eba-traditsioonilisuse tõttu olla ahvatlev. Ei tule aga imestada, kui säärane menetlus avab väärva vaidlusele.

Mis on “maa” ajalugu?

Kas kirjutada rahva (mingi etnose, rahvuse) või maa – mingi poliitiliselt määratletud territooriumi või regiooni – ajalugu, on ajaloolaste jaoks ikka päevakorral olnud probleem ja meil on see taasaktualiseerunud uuel iseseisvusajal koos ajaloo paradigmat vahetusega. Hiljaaegu on muide selle küsimuse historiograafiast Baltikumi seisukohast andnud ülevaate Jörg Hackmann (*Ethnos oder Region? Probleme der baltischen Historiographie im 20. Jahrhundert.* – *Zeitschrift der Osteuropa.* – Forschung 50, (2001), vihik 4).

Baltisaksa professionaalne ajalookirjutus, mis tekkis juba 19. sajandil, lähtus kuni Esimese maailmasõjani mõistetaval kombel regioonist ja oli ennekõike *Landesgeschichte* kolme Venemaa läänemerekubermangu ja nende ülemkihtide mõneti ühtse saatuse sedastajana. Kuid on sama mõistetav, et pärast Esimest maailmasõda juba Eesti riigis sündiv eesti professionaalne ajalookirjutus lähtus eesti etnosest ja osutus suuresti “rahvuslikuks narratiiviks”. Seda narratiivi hoiti eesti talupoja – saksa mõisniku klassivõitluseks teiseldamise abil ülal ka nõukogude ajal. Aga on arusaadav, et tänane päev ootab teistsugust lähenemist, loobumist nii teleoloogilisest tõlgendusest kui ka igasugusest apoloogiast, ühekülgsusest ja põhjuslike seoste lihtsustamisest. Julgen väita, et seda on suur osa eesti ajaloolasi uuel ajal püüdnud ka teha.

Kuid sõltumatult sellest, kas lähtuda etnosest või regioonist, igal juhul on vajalik võrdlev perspektiiv. Jaan Undusk kaldub aga piirama oma vaatevälja liiga üheselt meie esivanemate ja baltisakslaste omavaheliste suhetega ja nende vahekorraga Venemaaga; **maa** ajaloo kirjutamine tundub temale tähendavat tagasipöördumist Balti provintside regionaalse ajaloo kui *Landesgeschichte* juurde – kuigi Undusk samas kaitseb kiiduväärsel viisil eestlaste subjektsust, kes vanale baltisaksa ajaloo-

kirjutusele olid vaid objektiks. Aga kuidas ka “maa ajalugu” tõlgendada ja kuhu täpselt piirjooned tõmmata – igal juhul on ometi selge, et meie maa oli tihedalt seotud mitmete muude Euroopa maadega juba ammu enne Saksa-Taani vallutust 13. sajandil. Eesti oli transiitmaana huvitav kõigile oma naabritele ja seega ikka nendelt saadud erinevate mõjutuste katalüsaator.

Nii eestlaste kui ka baltisakslaste saatust mõjutas mitte ainult omavaheline vastuoluline ühtsus ja suhe Venemaaga, vaid see, mis toimus kogu Euroopas. Meie maa tegi kaasa mandri suure murranguaja 18.–19. sajandil, Inglise tööstus- ja Prantsuse poliitilise revolutsiooni järel. Seisuslik ühiskond, kus inimesed elasid oma kindlates eluringides (Th. Nipperdey termin) nagu kapslites, purunes aatomiteks ning moodustusid hoopis uued kooslused ja struktuurid. Euroopa näitelavale ilmus uus ideelis-poliitiline jõud, rahvuslus, mis hakkas riikide piire määrama dünastiaprintsipi asemel. Ka Ida-Euroopa tõrjutud väikerahvad, kes elasid kolme suure impeeriumi, Austria (1867. aastast Austria-Ungari), Tsaari-Venemaa ja Türgi piires, hakkasid pretendeerima, avalikumalt ja varjatult, rahvuslikule enesemääramisele – ühes või teises vormis. Samasugune Euroopa väikerahvas olid ka eestlased. Määratledes end rahvuskooslusena, kes pretendeeris oma kohale päikese all, järgis eestlaskond Euroopa üldist suundumust ja mitte vaid geopoliitiliselt-territoriaalselt määratletud balti vaimu. Ärkamisajal veel arglikult ja varjatult, 1905. aasta revolutsiooni ajal ja järel juba julgelt tõstis ka eestlaste seas pead rahvuste enesemääramise idee.

Kujunev eesti rahvuskooslus, nagu muudki uued rahvused, vajas eksisteerimiseks ka uusi poliitilisi struktuure kui kaitsekilpi; selleks võis olla hädakorral kultuuriautonoomia, selleks võis olla piiratum või avaram territoriaalne omavalitsus, ja selle kõrgeim vorm oli rahvusriik. Aga nii- või teistsugustena olid uued struktuurid olemuslikult erinevad vana seisusliku ühiskonna institutsioonidest, sest nende kujunemise lähtakohaks olid seisuste võrdsuse, kodanikuõiguste ja rahva suveräänsuse idee, seega siis põhimõtted, mis 19. sajandil juhti-

sid kogu uueneva Euroopa poliitilist arengut. Uus noor rahvus ei võinud leppida “vana ühiskonna” organisatsiooni ja selle institutsioonidega, mis kindlustasid aadli (või kitsa linnapatriitsiaadi) prioriteedi. Ta soovis luua ja pidi oma eksistentsi huvides looma oma uued institutsioonid, aluseks rahva suveräänsuse ja rahvusliku enesemääramise põhimõtte.

Vanad ja uued institutsioonid

Ma tahan nende tuntud tõdede kordamisega väita, et eestlaste kui “uue ühiskonna” inimeste soov ja idee oma iseolemist kindlustada ei tulenenud mingist erilisest ja ajatust Balti autonoomsusest, vaid rahvuskoosluse sisenemisest ja loomulikust vajadusest end teostada. Selles kajastus kogu moderniseeruva Euroopa ühiskonnale üldiseloolelik ümberstruktureerumine.

Baltisakslaste, aadli ja linlaste haldustadiitsioonid ja -struktuurid aga tuginesid ju Euroopas juba ületatud mallidele; nende aluseks olid vürstide poolt eri seisustele antud, keskajale iseloomulikud privileegid. Balti aadli iseseisvus oli vasalli iseseisvus maahärra armust. Balti provintse haldavad rüütelkonnad ja nende seadusandlikud kogud, maapäevad, olid vaid ühe seisuse organid **ega olnud** tegelikult seotud **kogu maaga** – linnadel olid oma privileegid ja omavalitsused. Rüütelkonnaga võistles oma osalusõiguse eest maapäevadel maiskond, *Landschaft*, pärusaadlisse mittekuuluvad rüütlimõisate omanikud. Eesti-, Liivi-, Kuramaa ja Saaremaa rüütelkonnad eksisteerisid pealegi omaette organisatsioonidena, kelle koostöö sugugi alati ei sujunud. Põliselanikkond oli jaotatud rüütelkondade järgi eri haldusüksuste vahel ja seda peeti loomulikuks. Ja kui rüütelkondade esindajate kõnepruugis nii sageli korratigi sõna **maa** – maapoliitika, maa huvid, maapoliitikud – *Landespolitik*, *Landesinteressen*, *Landespolitiker*, *Landesangelegenheiten* – siis käesoleval juhul tähendas “maa” pigem “kogu ühiskonda” (maa-, mitte linnaühiskonda), mille juhiks aadel agraarajastul ju tõepoolest oli ja mille reeglite järgi balti aadel püüdis jätkata ka mo-

derniseerumissajandil. Kes saab salata, et balti aadel tuli maa haldusasjadega hästi toime, kui ka mõnigi kord oli eesti talurahva taltsutamiseks vaja Vene sõjaväe abi ja rõõmustati: “Gott sei dank, wir haben noch russische Bajonetten” (Liivimaa konservatiivide juht Georg von Nolcken Faehlmannile 1842). Balti aadli haldussuutlikkus pälvis ikka ja jälle Vene kõrgametnike imetlust ning andis võimaluse tsaariadministratsioonis ja sõjaväes silma paista – meelsasti mindi riigiteenistusse ka kaugele väljapoole **oma maad** = koduprovintse, ehkki keegi ju ei saa eitada baltisakslusele omast kiindumust kodunurka. Kuid kes ei hooliks oma kodukohast? Baltisakslaste puhul oli omapärane see, et neil oli siiski kokku tervelt kolm kodumaad: Baltikum kui kodumaa, *Heimatland*, Saksamaa kui “emamaa” ja Venemaa kui “isamaa”. Viimane tähendas tegelikult troonitruudust ja lähedust Vene kõrgaadlile ühises trooniteenistuses.

Eesti rahvuslik liikumine ärkamisajal aga lõi endale eestlaste asuala haarava geograafilise isamaa-mõiste; ülitugeva emotsionaalse laenguga kontseptsioon isamaast kui “rahvuse kodust” sai aluseks muu hulgas ka 1881. aastal esmakordselt esitatud poliitilist laadi nõudele ühendada Eestimaa ja Liivimaa provintsi ehk kubermangu eestlastega asustatud maakonnad uueks etniliselt määratletud haldusüksuseks, “eestlaste kubermanguks”. Sellesse ideesse, mis oluks nagu ettevalmistus eestlaste tulevasele territoriaalsele autonoomiale, suhtus balti aadel, ja nagu baltisaksa pressil põhjal võib väita, ka kogu saksakeelne avalikkus ülimalt vaenulikult.

Samas mõõngem, et põhimõtteliselt võinuks ehk mingi integratsioon ja Balti provintside omavalitsuse järkjärguline moderniseerimine ka rüütelkondlikust maapäevast lähtudes ehk siiski teoks saada. Uueaegsed tuuled puudutasid 19. sajandi keskpaiku ka balti ülemkihte: maapäeva reformimise ja talupoegade osavõtu idee esitati juba 1862. aastal ajalehes *Revalsche Zeitung* ja see kuuldus ka Liivimaa maapäeval aadlimehest luuletaja Jegor von Siversi suust. Luulekujuks see jäigi. Kui 1860. aastail algasid vene natsionalistide rünnakud balti erikorra vastu ja isegi germanofiil Alek-

sander II kõneles Vene perega liitumisest, võitis baltisaksa avalikkuses 1860. aastate lõpuks konservatism ja kujutus, et baltisaksluse identiteedi kindlaim kaitse on jääda vankumatult rüütelkondade ja linnade 1710. aasta kapitulatsioonlepetele tugineva seisusliku süsteemi juurde.

Konservatiivsete meeolude üheks kinnistajaks saigi sel ajal ajaloo professor Carl Schirreni 1869. aastal Leipzgis ilmunud – jah, esseistika kui kunsti seisukohast vahest tähelepanuvääriv kirjutis “Liivimaa vastus härra Juri Samarinile”. Sõnades kuulutas Schirren siin tõepoolest “absoluutseid” euroopalikke väärtusi – autonoomia ja õiguse põhimõtteid. Need sõnad kõlavad kaunitl ja olid kindlasti õigustatud sedavõrd, kuivõrd nad olid suunatud tollaste vene rahvuslaste nivelleerimis- püüete ja Samarini nn. instinktidepoliitika vastu. Kuid sisuliselt kaitstes Schirren vaid vana feodaalset laadi eraldatust ja seisuslikku süsteemi, ja seda väga fanaatiliselt. Ta põhjendas Balti erikorra austamise vajadust ikkagi 1710. aasta kapitulatsioonilepete ja Peeter I konfirmatsiooniga neile, Peetri sõna on kindlustanud Eesti- ja Liivimaa aadli ja linnade privilegid ning – igaveseks ajaks – saksa keele ja luteriusu valitsemise. Need on sanktsioneeritud Uusikaupunki rahu. Ka majesteet ise ei tohi oma Eesti- ja Liivimaa rüütelkondadele antud sõna murda, manitses Schirren. Eestlaste või lätlaste õigustest polnud Schirreni kirjutuses juttu, ja see solvas eesti rahvuslasi, kes tollal olid juba olemas.

Schirrenist avameelsem või lihtsalt avaramapilgulisem oli muide näiteks konservatiiv Arthur von Richter, kes Liivimaa maapäeval 1876. aastal sedastas: meie vana kord on Euroopas küll anomaalia, kuid ainus garantii, et me siin kui sakslased ja valitsejad edasi eksisteerida võime. Richtert on tsiteerinud nii Alexander von Tobien kui ka Gert von Pistohlkors.

Ka Schirreni jaoks oli Vene keiser ikkagi seaduslik võimukandja. Tegelikult oligi, nagu juba vihjatud, balti aadli või üldse baltisaksluse soov Venemaast eralduda vägagi suhteline; alustumine metropolile oli väikesele kolonisaatorite rühmale etniliselt võõral maal eluline pa-

ratamatus, sest üksinda poleks end suudetud kaitsta isegi spontaansete talurahvarahutuste puhul. Baltikumi haldamisel valitses tegelikult alati dualism – ikka oli keskvoimul siin oma roll, nii seadusandluse kui ka võimuorganite tasemel, mis 19. sajandi vältel tugevnes. Oma eksistentsi nimel aktsepteerisid baltisakslased selle situatsiooni. Täielikku eraldumist Venemaast hakkasid rüütelkonnad taotlema alles pärast monarhia kukutamist Veebruarirevolutsiooni järel, mil nad tundsid end – oma sõnul – lõpuks vabastatutena vasallivandest.

Ent veel reformivõimalustest. 1870. aastate lõpul, mil keskvalitsuse taotlused suurt riiki kuidagi ühtlustada, teisalt aga põlisrahvaste rahvuslikud liikumised nõudsid baltisaksluselt mingit seisukohavõttu, levis vähemasti Liivimaa liberaalide seas siiski vaatekoht, et senine omavalitsuskord (Verfassung) vajab revideermist. Nüüd kõneldi üsna kriitiliselt “Schirreni valitsemisajastust” baltisaksa avalikkuses (nii näiteks ajakirjanik Edmund von Heyking). Ent vabameelsetes ja tulistes arutlustes “põhikorra” reformi (Verfassungsreform) ümber ilmes ka, et senise süsteemi muutmisega ei suutnud ka vaimselt erksa Liivimaa rüütelkonna enamus ikkagi kuidagi leppida. Aadli tollaste reformiprojektide tippideeks oli talupoegade osalusega majandusorgani loomine poliitilise maapäeva kõrvale. Arutlused omavalitsuse ümber katkestas aga kauaks Aleksander III venestuspoliitika. Alles 1905. aastal tuldi rüütelkondades taas talurahvast hõlmava majandus-esinduse mõtte juurde, aga siis oli juba hilja.

Et rüütelkondade enamus ei suutnud radikaalsema omavalitsusreformiga leppida, oli tingitud mitte ainult teadlikest – kui ka ekslikest – poliitilistest kaalutlustest, vaid aadli üldisest mentaalsusest, sajanditepikkusest harjumusest valitseda ja juhtida ning sellega kaasnenud kujutlusest talupoegadest alamkihi alaealisusest. Kogu baltisaksa avalikkus oli siiralt veendunud eestlaste ja lätlaste poliitilises ebaküpsuses. Ja tekkisid lootusetud mentaalsuskäärid: sellal sotsiaalselt väga mobiilne eestlaskond uskus ikka kindlamalt, et tal on õigus osaleda oma maa elu korraldamises. Eestlaste poliitilisest küpsusest sai pikaajaline vaidlusteema eesti ja baltisaksa pressis, jäl-

legi Jakobsonist Tõnissonini. Rüütelkonnategelaste silmis olid reforminõudlejaist eesti ja läti rahvuslased ühemõtteliselt mässajad ja süsteemi muutmise asemel “seestpoolt” asuti hoopis pidurdama eestlaste ja lätlaste rahvuslikku emantsipatsiooni.

Iseloomulik kriisihetkele oli siis ka eesti ja läti rahvuslaste omapoolne reageering 1878. aastast alates – käre Jakobsongi taotles oma tuntud Sakala veergudel esialgu vaid osavõtuõigust aadli maapäevast. Pärast seda aga, kui Sakala oli 1879. aastal aadli intriigide tõttu kaheksa kuud keelatud, hakkas toimetaja nõudma hoopis zemstvo, Venemaa kubermangu- ja maakonnaomavalitsussüsteemi laiendamist Baltikumi. Talupoegade esindatus zemstvos, mille funktsioonid olid küll üsna piiratud, äratas eestlastes lootuse saavutada omavalitsuses ülekaal, ja seetõttu jäi vene “maakogu” loosungiks Tõnissoni-aegadelgi.

Ent zemstvo-nõudmine oli siiski pigem taktiline võte ja näib, et üsna varakult hakkasid eestlased tegelikult unistama hoopis millestki muust – silmade ees seisis ideaalina Soome konstitutsioonile tuginev autonoomia kõikseisusliku Maapäevaga; just see oli eeskuju, mitte aadli seisuslik omavalitsus. “Ma pean tunnistama, et ma ühte kaunistam ja priimeelelisemat valitsust Euroopa monarhiides ei tunne,” kirjutas Jakobson Sakalas. Eeskujusid võis muidugi piisavalt leida ka mujalt Euroopast.

Nii viis eestlaste tee omavalitsuse ja enesemääramise taotlemisel neid baltisakslastest ikka kaugemale ja kaugemale, kuni 1905. aastal tuli kokku Eesti valdade ja seltside esindajatest koosnev esimene rahvuslik parlament ja esitati rahvuslik-territoriaalse autonoomia, uue omavalitsuse nõue üldise valimisõiguse alusel; pahempoolsemad tegelased lootsid vabariigile ja revolutsiooniliste omavalitsuste loomisele.

Rüütelkonnad ei suutnud end ka 20. sajandi alguse vabamas poliitilises õhkkonnas ümber kujundada ega arvestada uue ajastu ning emantsipeeruvate põlisrahvaste, eestlaste (või lätlaste) kui uute rahvuste eneseteostusvajadusi ja -pretensioone. Jääb tõsiasiaks see, mida sedastab Heidi Whelan – 19. sajandi teise poole ja 20. sajandi alguse murdeaegadel kohanesid

baltisaksa aadlikud kui suurmaaomanikud edukalt uutele majandussuhetele, seega siis moderniseeruvale ühiskonnale, ei adapteerunud aga muutuva ajaga poliitilis-sotsiaalses mõttes. Visa – ja ehk iluski – oli usk aadlikku ühiskonna teenimise põhimõttesse (Dienstethos), mis aga oli – Arved von Taube sõnade järgi – agrarühiskonda kuuluv ilming ega sobinud industriaalühiskonda. Sedavõrd, kuivõrd Balti 19. sajandi teise poole – 20. sajandi alguse ühiskonnas pörkusid “vana” ja “uus”, olid eestlased (ja lätlased) “uued inimesed vanas ühiskonnas”, baltisakslased aga “vanad inimesed uues ühiskonnas”.

Muu hulgas on ju üpris kurioosne, et enne, kui krooniliselt lapseeliseks peetud eestlased pääsesid kohalikesse omavalitsusstruktuuridesse, jõudsid nad ülevenemaalisse riigiduumasse. Ja kui Eesti Vabariik sündis, siis Schirreni järgi poleks seda tohtinud juhtuda – see oli taas Uusikaupunki rahu jäme rikkumine. Järjepidevuse puudumise selgeimaks tõendiks on see, et kui eestlased 1917. aastal hakkasid liikuma rahvusriigi suunas ja eesti Maanõukogu kuulutas end kõrgeimaks võimuks eestlaste maal, siis rakendasid balti rüütelkonnad kogu oma jõu selleks, et rajada oma baltisaksa riik personaalunisoonis Saksamaaga. Seega ei suudetud oma iseolemist kujutleda mingi suurriigi toeta. Eestlased aga suutsid.

Lõpuks. Pole kahtlust baltisakslasi, lätlasi ja eestlasi ühendavas regionaalses mentaalsuses; seda võib omistada ka kogu Põhja-Euroopa saksakeelsele kommunikatsioonisfäärile, mille kujunemisele on tähelepanu juhtinud Heinz Ischreut ja Indrek Jürjo. Veel enam, räägitakse ju ka Euroopa identiteedist. Kuid sellised nähtused eksisteerivad suurte üldistuste tasandil ega taha hästi alluda teaduslikule analüüsile. Nii tajume ka regionaalse balti mentaalsuse olemaolu pigem intuiitiivselt. Sellega ei taha ma väita, et teatud geograafilisele piirkonnale või kultuuriruumile iseloomulikku mentaalsust ei tasuks edasi uurida ega teha uusi katseid selle interpreteerimiseks. See on huvitav ja veetlev ülesanne eriti uusromantilise – belletristliku ajalookirjutuse jaoks, mida ka Undusk esindab. Samas selgub aga eelnevalt meelde tuletatud faktidest, et konkreetset sot-

siaalpoliitilisel tasandil ei tarvitse teatud kultuuriruumile omased regionaalse mentaalsuse ühisjooned end kuigivõrd ilmutada ja nende olemasolu ei saa kasutada poliitiliste võitluste ega institutsioonide tekke seletamisel. Mõjuma hakkavad teised seadused ja põhjuslikud seosed.

Seega kokkuvõtteks: baltisakslaste ja eestlaste ajaloolistes institutsioonides võib näha küll ehk analoogiat ja seda niivõrd, kuivõrd asi puudutab nivelleerimisohtu, mis põhiliselt ähvardas idast. Ajalootegelikkus aga ei tõesta, kordan, nende struktuuride järjepidevust ega ka seda, et eestlased oma autonoomia või iseseisvuse taotlemisel oleks eeskuju võtnud rüütelkondadest. Sotsiaalkultuurilises sfääris leiti matkitavat küll, olgu tegu sakslastele omase vabatahtliku ühinemise põhimõtte ehk seltsidega, laulu- ja muusikaharrastuse vormidega, linliku elulaadi-argikultuuri (õieti küll euroopaliku moe saksa variandi) järgimisega jne. Samas seati spontaanselt kulgevale suurele kultuurilisele matkimisprotsessile ometi teadlikult vastu etnilise pärandi taasaselustamine, ja see pärand ei mänginud – juba keele tõttu – eestlaste rahvuskultuuri kujunemisel mitte vähemat rolli kui euroopalik saksa kultuur.

Kui aga eesti rahvuslik liikumine poliitiseerus ja algas võimuvõitlus, siis polnud kummalgi poolel halastust; siis alustasid rüütelkonnad üsna sihikindlat võitlust eestlaste poliitilise emantsipeerumise vastu; eestlased omalt poolt nägid nüüd vabaduse teed vaid vana korra eituses ja “oma”, uutele, aga mujal Euroopas juba ära proovitud printsiipidele rajatud institutsioonide loomises.